Михайло АНТОНЕЦЬ,
кандидат педагогічних наук

Наш найдорожчий скарб – рідна мова
(за спадщиною Василя Сухомлинського)

Я вважав найголовнішим завданням ввести своїх вихованців у квітучий сад, ім'я якому – рідна мова.
Василь Сухомлинський

Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970) був людиною рідкісного не лише науково-педагогічного, а й художньо-поетичного дару і таланту. Не буде перебільшенням сказати, що усе, до чого торкалися його воістину невтомні руки і сповнене любов'ю та добром зігріте чуйне серце, позначене філігранно тонким відчуттям і ставленням до рідного материнського слова. І це цілком зрозуміло, оскільки Василь Олександрович і за освітою, і за покликанням був насамперед учителем української мови і літератури, а згодом стане й відомим дитячим письменником.

Надзвичайно мудрими і небайдужими є філософсько-педагогічні роздуми В.О.Сухомлинського про значення рідної мови у змісті навчально-виховного процесу школи. Василь Олександрович був глибоко переконаний у тому, що рідне слово відіграє потужну пізнавально-розвивальну роль у формуванні духовного світу, загальної культури та інтелекту людини. Мову вчений розглядає не лише як один з предметів навчальних планів шкільної чи вищої освіти, а передусім як могутній засіб плекання людської душі, як силу, яка проникає в усе, що сприймає, осягає і пізнає людина.

У книзі "Серце віддаю дітям", розмірковуючи про роль мови в духовному житті дитини, В.О.Сухомлинський так ваговито відзначає: "Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують 4 культи: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова" [8, с. 201]. А у книзі "Моральні заповіді дитинства і юності" Василь Олександрович ще проникливіше стверджує:

"`àòüÚ‡âøŁíà öå òâî" ð‡äíå æºîâî. ´íàØ, Æåðåæ±, çÆàªà÷óØ ãåºŁÚåäóıîâíåíàÆàííÿæâîªî íàðîäó ð‡äíó óÚÈà˿æüÚó ìîâó. Öå ìîâà âåºŁÚîªî íàðîäó, âåºŁÚî¿ Úóºüòóðł. ÓÚÈà˿æüÚîþ ìîâîþ íàïŁæàí‡ íåâìŁðóøø‡ òâîðł °îòºÿðåâæüÚîªî ‡ Øåâ÷åíÚà, ÔÈàíÚà ‡ ¸æø‡ ÓÚÈà˿íÚł, ´å÷óÿ-¸åâŁöüÚîªî ‡ °îöÆŁíæüÚîªî. ÓÚÈà˿íæüÚà ìîâà æ±åâ â ïðåÚÈàæíŁı ï‡æíÿı òâîªî íàðîäó" [5, æ. 34].

Знання рідної мови, любов та дбайливе ставлення до неї вчений називає одним з невичерпних джерел патріотичних почуттів і громадянським обов'язком кожної людини. Саме роки дитинства Василь Олександрович вважав найсприятливішим періодом для розкриття перед людиною багатства, сили, виразності і краси рідної мови.

Виховання в підростаючого покоління любові до рідної мови В.О.Сухомлинський називає великою педагогічною проблемою, яку має ставити перед собою і яку покликана практично розв'язувати кожна школа. Так, у статті "Слово рідної мови" Василь Олександрович акцентує увагу на такому власному переконанні: "Щоб збагатити культуру педагогічного процесу, щоб навести лад у тій майстерні, яка зветься *навчально-виховним процесом*, треба насамперед виховати любов до рідної мови" [9, с. 2].

Навчання й виховання дітей засобами рідної мови В.О.Сухомлинський вважає однією з найскладніших справ у педагогічній теорії і практиці. Слово він образно порівнює з найтоншим і найгострішим інструментом, яким учителі покликані доторкуватись до почуттів і розуму своїх вихованців. На переконання павлиського вченого-гуманіста, тонкощі внутрішнього світу дитини, благородство морально-етичних, емоційно-естетичних взаємин не можна утвердити без високої культури навчання й виховання рідним словом. "Мовна культура людини, – констатує Василь Олександрович у книзі "Серце віддаю дітям", – це дзеркало її духовної культури. **Найважливішим засобом впливу на дитину, облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова. Роль цього засобу в початковій школі, де кожна зустріч з новим явищем навколишнього світу пробуджує в серцях дітей почуття захоплення, неможливо переоцінити"** (виділено нами – *М.А.*) [8, с. 202].

З учнями початкових класів Павлиської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області В.О.Сухомлинський і вчителі-класоводи проводили цілеспрямовану навчально-виховну роботу з метою "донести до сердець малюків пахощі, музику, чудесне звучання рідного слова, дивовижне багатство відтінків думок і почуттів, які можна передати українською мовою. Серед природи – на полі, в лузі, біля річки – всюди вчимо дітей помічати найтонші відтінки барв і звуків, яскраво розповідати про все, що вони бачать і чують" [5, с. 35]. Тому окремі уроки мови проводились не в класі, а на лоні природи, аби "донести до свідомості учнів красу слова, закарбувати його в пам'яті дітей разом з тією картиною чи явищем, яке воно передає". Так, зокрема, проходили уроки на теми: *Жайворонок у блакитному небі, Птахи відлітають у теплий край, Квітнуть яблуні, Весняна повінь, Вечірня тиша, Перші весняні квіти, Веселка, За вікном завірюха, Снігові замети в березні, Багрове небо на заході, Іній на деревах, Листопад у лісі і в саду, Степ восени, Тихий зимовий вечір, Похмурий осінній день, Ласкавий весняний вітер, Зелені ниви восени, "Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють" (Т.Г.Шевченко), "Зійшли сніги, шумить вода, весною повіва" (П.А.Грабовський).* Найголовнішою особливістю цих уроків В.О.Сухомлинський вважав "наочне розкриття перед дитиною багатств рідної мови, пробудження в неї почуття краси слова, утвердження слова в активному словниковому запасі дитини" [Там само, с. 36]. Уроки серед природи Василь Олександрович називав хвилинами доторкання вчителя до дитячого серця красою рідного краю, рідного слова. На цих заняттях діти вчилися спостерігати і бачити, думати, хвилюватись і захоплюватись.

Отже, В.О.Сухомлинський і його колеги проводили з малюками спеціальні заняття, які дістали назви *уроків мислення серед природи*. **Цінність уроків на лоні природи**, за В.О.Сухомлинським, **полягає ще й у тому, що під час їх проведення мимовільно вступають у дію такі емоційно-естетичні стимули розумової праці, як подив, захоплення, породжуючи цікавість і бажання знати, відшліфовуючи один з найважливіших інструментів мислення – рідне слово.** Під конкретним уроком мислення серед природи В.О.Сухомлинський розуміє живе безпосереднє сприймання об'єктів, картин, явищ, предметів навколишнього світу, логічний аналіз, здобування знань, розумові вправи, виявлення причиново-наслідкових зв'язків. Ці заняття були не відхиленням від уроку чи "втечею" від книг, підручників. Навпаки, уроки мислення серед природи збагачували, поглиблювали знання учнів, розширювали їхній кругозір, уявлення про навколишній світ. Це були, за образним визначенням Василя Олександровича, подорожі до першоджерел думки й рідного слова. Систему уроків мислення серед природи В.О.Сухомлинський вважав школою думки не лише в початкових, а й у наступні періоди навчання та розумового розвитку учнів, яких постійно має, поряд з книгою, підручником, уроком, супроводжувати навколишній світ, життя в ньому – це одне з важливих дидактичних переконань павлиського вченого-педагога. *Уроки мислення серед природи* були передусім заняттями з розвитку думки й мовлення дитини, які поступово ставали дедалі яскравішими, виразнішими, емоційно й естетично забарвленішими. У Павлиській середній школі проводили спеціальні уроки за такими словами, як *зоря, вечір, степ, поле, ріка, дзюрчить, мерехтить, гримить* тощо.

Усі павлиські діти, перебуваючи в заснованій В.О.Сухомлинським **Школі радості під блакитним небом**, мали свій альбом з малюнками і словами, був також і спільний альбом "Наше рідне слово", який зберігався до закінчення дітьми школи. До цього альбому щоразу малювала свою картину та дитина, в якої слово пробуджувало найяскравіші уявлення, почуття, спогади. Ніхто, зазначає Василь Олександрович, не залишався байдужим до краси рідної мови. Ось як описує елементи цієї роботи сам учений: "Ми йшли в природу – в ліс, в сад, на поле, луг, берег річки, – слово ставало в моїх руках знаряддям, за допомогою якого я відкривав дітям очі на багатство навколишнього світу. Відчуваючи, переживаючи красу побаченого й почутого, діти сприймали найтонші відтінки слова, і через слово краса входила в їхні душі. "Подорожі" в природу були першим поштовхом до творчості. В дітей з'явилося бажання передати свої почуття і переживання, розповісти про красу. Діти складали маленькі твори про природу. Ці твори – найважливіша форма роботи з розвитку мовлення і думки. Кожна дитина складала свій твір, а потім записувала його в класі" [8, с. 202].

До однієї з цікавих форм роботи, що сприяє вихованню любові до рідного слова, В.О.Сухомлинський відносить складання творів-мініатюр про те, що дитина бачить, про що думає, мріє, фантазує. "Коли учень, – наголошує Василь Олександрович, – вибирає з невичерпної скарбниці рідної мови слово для твору про те, що він бачить, чує, рідна мова стає для нього, як мелодія для музиканта, засобом вираження думок, почуттів і переживань" [5, с. 36]. Як дорогі і пам'ятні спогади про дитинство зберігалися в сім'ях зошити з цими творами протягом усіх років навчання у школі, а потім передавались молодшим братикам і сестричкам.

Особливу роль як засобу виховання любові до рідного слова В.О.Сухомлинський відводив книзі. Книгу він називав великим дивом людської культури, невичерпним джерелом знань, мудрості багатьох поколінь. Однак Василь Олександрович вважав, що книга, на жаль, ще не зайняла належного місця в духовному житті дитини: "Може здатися парадоксальним, але це справді так: однією з найнебезпечніших хвороб багатьох шкіл є **безкнижність**, книжка не увійшла в життя учнів, не стала їх щоденною духовною потребою. Книжок на бібліотечних полицях може й багато, але вони як сплячі велетні" [6, с. 253]. Виховання любові і поваги до книги вчений називає одним з найголовніших і найвідповідальніших завдань школи. Предметом особливої турботи Василя Олександровича завжди було те, щоб до дитячих рук не потрапила жодна випадкова у змістовому та художньо-естетичному планах книга. Але водночас учений підкреслює: саме для того, щоб книга стала для людини вчителем життя і джерелом рідного слова, народної мудрості, не потрібно відгороджувати нею від дитини навколишній світ, не варто намагатися замінити книгою те, що можна показати безпосередньо.

Колискою рідного слова В.О.Сухомлинський називає казку: "Якщо ви хочете, щоб слово рідної мови назавжди ввійшло в духовний світ дитини, щоб воно жило як засіб пізнання й творчості, – пробудіть у дитини захоплення казкою. Навчіть її не тільки слухати, переказувати, а й творити – складати казку. Це ціла сфера виховної роботи початкової школи" [3, арк. 30]. Чому діти охоче слухають казки, чому вони так люблять, зокрема, вечірні сутінки, коли сама обстановка сприяє злету дитячої фантазії? Чому казка розвиває мовлення і мислення сильніше, ніж будь-який інший засіб? Тому, що казкові образи яскраво емоційно забарвлені. Слово казки живе в дитячій свідомості. "Я не уявляю навчання в школі не тільки без слухання, а й без створення казки", – зазначає вчений у книзі "Серце віддаю дітям" [8, с. 36]. Казку Василь Олександрович образно називав свіжим вітром, що роздмухує крила дитячої творчості.

°àçŒŁ ïàâºŁæüŒŁ ŁŒî ºÿð‡â öå îäíå ç âŁçíà÷íŁ äŁäàŒòŁ÷íŁ â‡äŒòŁòò‡â ´.¸.Ñóıî ì ºŁíæüŒî ªî, öå óí‡Œàºü-íŁØ åŒæ åðŁì åíò íå ºŁłå ó â‡ò÷Łçíÿí‡Ø, à Ø ó æâ‡òî â‡Ø ïå-äàªî ª‡÷í‡Ø òåî ð‡¿ ‡ ïðàŒòŁò‡. ´àâ÷ŁòŁ íå îŒòåì Łı ä‡òåØ, à Œî æíî ªî òâî ðŁòŁ ŒàçŒó öå æïðàâà‡ ª‡äíŁØ íà°åæî ªî ïî ö‡-íóâàíÿ ‡ íàæº‡äóâàíÿ äîæâ‡ä.

Навчання мови В.О.Сухомлинський вважав найважчою в педагогічній практиці справою. За його переконанням, викладати цей предмет повинні найбільш здібні і талановиті вчителі, оскільки на основі багаторічного особистого досвіду Василь Олександрович дійшов висновку, що це не просто передача знань, практичних умінь, навичок, а "це передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини [...] *Викладання* мови – це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим діткненням до серця дитини. *Викладання*

мови – це людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу. *Викладання* мови – це й суспільствознавство, бо в слові закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії й сподівання" [9, с. 1].

В умовах втілення за радянської доби концепції двох рідних мов з метою науковоподібного обґрунтування директивно здійснюваної політики асиміляції, тобто русифікації, В.О.Сухомлинський лише в записнику міг занотувати: "Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху" [2, с. 6].

У книзі "Серце віддаю дітям" павлиський вчений-гуманіст зауважує: "Мова – духовне багатство народу. "Скільки я знаю мов, стільки разів я людина", – говорить народна мудрість. Та багатство, втілене в скарбниці мов інших народів, лишається для людини неприступним, якщо вона не оволоділа рідною мовою, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова" [8, с. 201–202].

Без любові до рідного слова неможлива любов до рідної землі, до своєї вітчизни. Тому у книзі "Щоб у серці жила Батьківщина" у контексті сказаного В.О.Сухомлинський стверджує: "Рідне слово – то невичерпне, життєдайне і невмируще джерело, з якого дитина дістає уявлення про навколишній світ, про свою родину, про своє село і весь наш край. Віками народ творив це багатство, відкладаючи у скарбницю рідної мови найдорогоцінніші перлини мислі, уяви, фантазії, пісні, казки" [10, с. 16–17].

У статті "Любов до рідного слова", машинописний варіант якої зберігається в особовому фонді В.О.Сухомлинського в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Василь Олександрович наголошує: "Рідна мова – це фундамент мислення й розумового розвитку" [4, арк. 17]. Процитуємо саме із згаданого джерела й такі слова педагога-патріота: "Я домагаюсь того, щоб кожного разу, коли я вводжу дітей у квітучий сад, ім'я якому – рідна мова, вони пізнавали красу однієї квітки – слова, образу. Щоб сторінка за сторінкою перед ними горталася величезна книга – пам'ять народу. Щоб до сердець дитячих доходили найпотаємніші грані краси слова. Ці заняття так я й називаю – **Двісті Квіток Рідної Мови**. Це двісті зустрічей з садом рідного слова, двісті бесід про найтоншу в світі красу. Кожна бесіда – осягнення розумом і серцем великого духовного багатства нашого народу" [Там само, арк. 21–22]. Споріднені думки обстоює Василь Олександрович і у статтях "Джерело невмирущої криниці", "Стежка до квітучого саду" та ін. Актуальними є і його статті "Слово про слово", "Слово і мислення" та ін.

На все життя В.О.Сухомлинському запам'ятався як найсвітліший день, найдорожча мить, найщемкіше почуття ось такий, здавалося б, фрагментарний епізод, описаний ним у художньому творі-мініатюрі "Ой піду я лугом...":

"Заходило сонце. Я стояв біля хати й дивився на поле. У полі жовтіла пшениця. Синіло небо. У саду гули бджоли. Вони літали до квітучих соняшників.

І ось із поля почулась тиха пісня. Співала її жінка. Запам'яталися мені перші слова:

Ой піду я лугом, лугом-долиною
Та чи не зустрінусь з родом-родиною...

Далі в пісні співалось про тяжку жіночу долю.

На все життя запам'яталась мені ця прекрасна пісня. Кожне слово у ній хвилювало й зараз хвилює мене.

Той день став для мене дорогим уроком рідної мови. Уроком на все життя. Я люблю свою рідну, дорогу українську мову. Як землю, на якій народився. Як свою милу матусю. Як Україну стражденну і пісню славетну, люблю ярий цвіт нашого саду – рідне слово, барвисте, пахуче дзвінке.

Люблю свою мову" (виділено нами – *М.А.*) [7, с. 90–91].

Про те, в якій пошані була рідна мова в очолюваній В.О.Сухомлинським Павлиській середній школі, засвідчують такі пункти з плану її роботи на 1968/69 навчальний рік: обладнати в кожному класі куточок рідної мови; розвивати і збагачувати традицію вчительського та учнівського колективів говорити лише нормативною літературною мовою, уникаючи словесних примітивів. З підкресленою увагою і турботою ставився Василь Олександрович до вироблення в дітей високої мовленнєвої культури, атмосфери чуйності до слова.

В.О.Сухомлинський мав намір створити "Хрестоматію виховання людської душі", де планував зібрати колекцію скарбів рідного слова. Однак передчасна смерть перешкодила, на жаль, здійснити багато чого з того, що було ним напрацьовано і замислено.

Творча спадщина В.О.Сухомлинського є актуальною для навчання і виховання засобами рідної мови в сучасних умовах функціонування національної системи освіти й виховання в Україні. Особливої уваги, на наше переконання, потребує проблема прищеплення дітям почуття любові, шанобливо-дбайливого ставлення до рідної мови, утвердження культури їхнього усного і писемного мовлення.

Використані джерела

1. *Ващенко Г.* Загальні методи навчання : підручник для педагогів / Григорій Ващенко. – Видання перше. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.

2. *Із записника* В. О.Сухомлинського / публікація О.Сухомлинської // Початкова школа. – 1993. – № 9. – С. 5–6.

3. *Сухомлинський В. О.* Думки над хорошою книгою : [відзив на книгу Л. М. Олексюк "Учіть дітей любити прекрасне"]. – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України /ЦДАВО України/, ф. 5097, оп. 1, спр. 891, арк. 27–31.

4. *Сухомлинський В. О.* Любов до рідного слова. – ЦДАВО України, ф. 5097, оп. 1, спр. 617, 47 арк.

5. *Сухомлинський В. О.* Моральні заповіді дитинства і юності / В.О.Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1966. – 232 с.

6. *Сухомлинський В. О.* Народний учитель // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 239–55.

7. *Сухомлинський В.* Ой піду я лугом... // Сухомлинський В. Всі добрі люди – одна сім'я : збірка творів / Василь Сухомлинський; мал. О.Макієвої. – Х. : ВД "ШКОЛА", 2012. – С. 90–91.

8. *Сухомлинський В. О.* Серце віддаю дітям // Вибрані твори : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 5–279.

9. *Сухомлинський В. О.* Слово рідної мови / В.О.Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 12. – С. 1–10.

10. *Сухомлинський В. О.* Щоб у серці жила Батьківщина / В.О.Сухомлинський. – К. : Т-во "Знання" УРСР, 1965. – 80 с.

11. *Ушинський К. Д.* Рідне слово // Вибрані педагогічні твори : у 2-х. Пер. з рос. / редкол. : В. М.Столетов (голова) та інші. – К. : Радянська школа, 1983. – С. 121–133.